

TUR147 TÜRKİYE TÜRKÇESİ SES BİLGİSİ

(6. HAFTA)

SES OLAYLARINA YOL AÇAN ETKENLER

Bu etkenler genel olarak şöyle açıklayabilir:

1. Seslerin özellikleri ve işlevleri

2. Tarihsel nedenler

İsim ve fiil çekiminde, eklenme sürecinde tarihî özellikler ortaya çıkabilir. Örneğin git-ünlü ile başlayan bir ek alıp *t* ünsüzü, iki ünlü arasında kaldığı zaman *gi-d-er*, *gi-d-iyor*, *gi-d-ecek* sözcüklerinde görüldüğü gibi ötümlüleşerek *d* ünsüzüne gelişir.

3. En az çaba yasası

Ötümsüz ünsüzlerin söylenişi, ötümlü ünsüzlerden daha çok enerji gerektirir. Türkçenin ses sistemine aykırı yabancı kökenli *film*, *fikir*, *şükr*, *nötr* vb. örneklerde enerjiden tasarruf için *-lm*, *-tr*, *-kr* vb. ünsüz çiftleri, aralarında bir ünlü türetilerek Türkçe hece sistemine uygun **filim*, **fikir*, **şükür*, **nötür* vb. şekillerde telaffuz edilir.

4. Nedensiz öndamaksillaşmalar

Dil, *elma*, *anne* vb. kimi sözcükler bilinen herhangi bir seslik neden bulunmamasına karşın tarihsel gelişim süreci içinde öndamaksillaşmışlardır.

5. /c, ç, ş, y/ ünsüzlerinin öndamaksillaştırıcı etkisi

Bu ünsüzler özellikle kendilerinden sonra gelen ünlüleri öndamaksillaştırabilirler. Örneğin **yana* yine, tekrar sözcüğü tarihsel süreç içinde /y / ünsüzünün etkisiyle önce öndamaksillaşarak **yene*, ardından ilk hecedeki *e* sesi yine *y* ünsüzünün etkisiyle daralarak *yine* şekline gelişmiştir.

6. /y/nin daraltıcı etkisi

gelmeyor > gelmiyor

7. /b, m, p, f, w, v/ ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi

Halk ağızlarındaki *buba*, Azeri Türkçesindeki *ov* 'av' sözcüklerindeki yuvarlaklaşmaların sebebi dudak ünsüzleridir.

8. Dar orta hece ünlüsünün düşmesi

Türkçede sözcük vurgusu genellikle son hecededir. Orta hece ünlüsünün vurgusu zayıftır. Bu nedenle açık, orta hecede kalan dar ünlüler *alın > alını, burun > burnu, karın > karnı* vb. özellikle organ adlarında ve bünyesinde türeme dar ünlü bulunan *fikir > fikri, zikir > zikri, şükür > şükrü* vb. Arapça kökenli sözcüklerde düşme eğilimindedir.

9. Zayıf /ı/ ünlüsünün öndamaksillaşması

Türkçede ünlüler içinde kapladığı süre, yani uzunluk ve vurgu bakımından en zayıf ünlü 'ı'dır. Bu nedenle, ET *bit, kanı, inan-* sözcükleri *bit, hani, inan-* vb. örneklerdeki gibi öndamaksillaşarak *i* ünlüsüne gelişme veya orta hecede düşme eğilimindedir.

10. Telafi uzunluğu

Örneğin *var ol-* birleşik eylemi söyleyişte ulama ile */vârol-/* biçiminde söylenince ilk sözcükteki kapalı hecenin son ünsüzü *r*, kendisinden sonraki ünlü ile yeni bir hece, *-rol* hecesini kurar. Son sesini yitiren ve açık hece durumunda kalan *va-* biçimi, *r*'nin düşmesini telafi etmek üzere *va* biçimine gelişir, yani *a* ünlüsü uzar.

11. Seslerin birbirlerini etkilemesi

12. Yazımın etkisi

Örneğin *Zonguldak'a* vb. örneklerde de yazımın etkisiyle kimi zaman söz sonundaki */k/* ötümlüleştirilmeden söylenir.

13. Başka dillerin etkisi

Örneğin, başka dillerin ses sistemine özgü bir ses kopyalanabilir. *c, f, h, j, v* vd. seslerin Türkçe ses birim dökümüne girmesinde Arapça ve Farsça sözcüklerin etkisinin bulunduğu yadsınamaz.

Ünlü Benzeşmeleri/Ünlü Uyumları

Ural-Altay dil ailesinin, tarihi Türk dillerinin ve Türkiye Türkçesinin karakteristik özelliklerinden birisi de ünlü uyumları (ünlü benzeşmeleri) dir. Bu uyum çerçevesinde daha sonra detaylı olarak da incelenecek olan *kalınlık-incelik* (önlük-artlık uyumu), (büyük ünlü uyumu), *düzlük-yuvarlaklık* (dudak uyumu), (küçük ünlü uyumu) bulunmaktadır.

Dilimizde kelimenin hecelerini meydana getiren ünlüler bazı vasıfları ile benzeşirler. Birinci heceden başlayarak sırasıyla birbirlerine uyarlar. Kelimeye gelen eklerin ünlüleri de onları izlerler. Bu bir ilerleyici ve uzak benzeşmedir.

Daha önce de belirtildiği gibi ünlüler teşekkülleri sırasında, ses yolunda herhangi bir engelle karşılaşmadan oluşurlar. Bu nitelikleri, onları ünsüzlerden ayıran başlıca özellikleridir. Türkçede kelimenin hecelerini oluşturan ünlüler, bazı nitelikleri bakımından benzeşirler. Ünlü uyumları olarak anılan bu benzeşme, ünlülerin çıkarılışı sırasında dilin ve dudakların durumuyla ilgilidir. Buna göre iki türlü ünlü benzeşmesi görülür: birincisi dilin ileri ve geri durumu (yani incelik ve kalınlık bakımından) ; ikincisi dudakların yayvan ve büzülmüş durumu, yani düzlük ve yuvarlaklık bakımından.